

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ІНВАЛІДІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Проаналізовано поняття “інвалід”, “особи з інвалідністю”, “особи із функціональними обмеженнями здоров'я”, “люди з особливими потребами”, “люди з обмеженими можливостями” та визначено завдання соціального захисту населення.

Ключові слова: соціальний захист, інвалід, особи з інвалідністю, особи із функціональними обмеженнями здоров'я, люди з особливими потребами, люди з обмеженими можливостями.

The paper analyzes such concepts as “a disabled person”, “people with disabilities”, “people with special needs”, “people with functional constraints”, “handicapped people”, and determines the social protection objectives.

Key words: social protection, a disabled person, people with disabilities, people with functional constraints, people with special needs, handicapped people.

Соціальна політика в суспільстві рівних можливостей потребує формування системи соціального захисту з ефективними механізмами державного управління.

Найважливіша мета соціального захисту населення в нашій державі – створення умов для вільного і всебічного розвитку особистості, для її гідного існування. Соціальний захист у державі повинен передбачати два взаємопов'язані напрями дій: надання громадянам рівних можливостей для забезпечення належного життя власною працею і підтримка недієздатних і соціально вразливих верств населення. Держава має виступати гарантом захищеності таких людей, брати на себе обов'язок забезпечення умов для нормального життя, навчання, професійної підготовки, адаптації та інтеграції в соціальне середовище.

Серед вітчизняних науковців та практиків слід виділити М. Авраменка, С. Богданова, О. Дікову-Фаворську, Е. Лібанову, О. Макарову, С. Мельника, К. Міщенко, В. Скуратівського, В. Сушкевича, Н. Теплоу, які досліджували різні аспекти соціального захисту інвалідів.

Метою даної статті є аналіз ключових понять, що стосуються соціального захисту людей з обмеженими можливостями.

Соціальний захист – це система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо). Соціальний захист в Україні реалізується через матеріальне забезпечення економічно активного населення (шляхом соціального страхування); пенсійне забезпечення; соціальну допомогу

найбільш вразливим категоріям; матеріальну допомогу сім'ям з дітьми; компенсації, індексації та пільги населенню; соціальне обслуговування тощо [2; 11]. Таким чином, соціальний захист здійснюється за допомогою соціального забезпечення та соціальної допомоги. Відповідно до ст. 46 Конституції України “соціальний захист” включає таку важливу складову, як “соціальне забезпечення”, яке відображає в собі одну з форм розвитку інституту соціального захисту [6, ст. 46]. Основна функція соціального забезпечення – турбота про ті категорії населення, які в законодавчому порядку мають право на тривалу або постійну допомогу (за віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування) і розподіл коштів соціального захисту, виплат по соціальному страхуванню [11].

На сьогодні особи з інвалідністю залишаються відстороненими від багатьох сфер соціального життя. Важливим залишається питання забезпечення вільної комунікації для визначеної категорії населення, зокрема, надзвичайно рідко використовується шрифт за Брайлем у суспільних місцях, мала кількість передач із субтитрами, практично повна відсутність спеціальних орієнтирів на вулицях та у громадському транспорті. Це призводить до культурної та соціальної ізоляції людей з обмеженими можливостями. Користування громадським транспортом для людей з особливими потребами може стати навіть загрозою для здоров'я. Усі вищезазначені аспекти суттєво погіршують ситуацію із отримання належної освіти та працевлаштування людей з особливими потребами.

Слід зазначити, що зайнятість є чинником забезпечення належної якості життя, пов'язаної з обмеженням життєдіяльності, й, водночас, фактом соціалізації, самореалізації особистості в соціумі. На території України ще залишилися спеціалізовані підприємства, де люди з інвалідністю отримують можливість займатися працею. На жаль, на практиці ще досі превалює обов'язок держави лише матеріально підтримати мінімальний рівень якості життя, пов'язаної з обмеженою життєдіяльністю людей з інвалідністю.

Більш за все вони страждають від упередженого ставлення до них з боку інших осіб, тому важливим завданням загальнодержавної політики є виховання, роз'яснення та формування у населення толерантного ставлення до людей з інвалідністю. Суспільство має усвідомити, що люди з інвалідністю мають такі самі права та можуть повною мірою брати участь у суспільному житті, зокрема на ринку праці. Доцільно інформувати громадськість про історії професійного успіху та трудової самореалізації людей з інвалідністю. Крім того, велике значення має також формування культури сприйняття людей з інвалідністю як рівних членів суспільства в суспільно значущих сферах (влади, управління, виробництва, науки, фінансовій сфері); при цьому значну роль у цьому мають відіграти засоби масової інформації та просвітницька діяльність [8, с.109].

Однією з важливих передумов для залучення людей з інвалідністю є створення для них можливостей вести незалежний спосіб життя та брати участь у всіх сферах життя шляхом забезпечення їм доступу на рівні з

іншими до інфраструктури, транспорту, інформації та спілкування. Для цього необхідно вжити заходи, спрямовані на:

- забезпечення повною мірою людей з інвалідністю реабілітаційними засобами;

- формування доступного інформаційного та комунікаційного середовища, включаючи екстрені служби, зокрема з урахуванням потреб осіб з вадами слуху, зору, осіб з інтелектуальною недостатністю;

- створення безбар'єрного архітектурного середовища шляхом реконструкції будівель і доріг, об'єктів житлового та громадського призначення, у тому числі середніх та вищих навчальних закладів, закладів охорони здоров'я;

- забезпечення доступності громадського транспорту для людей з інвалідністю;

- забезпечення доступності робочих місць. Якісна освіта збільшує можливості подальшої самореалізації, але люди з інвалідністю не завжди можуть її отримати в необхідній та повній мірі. Для підвищення доступності освіти потрібно створити умови для навчання дітей з інвалідністю разом із звичайними дітьми в загальноосвітніх школах. Це сприятиме їх соціалізації, допоможе досягти кращих результатів в освіті та отримати необхідні життєві та трудові навички. Доступ людей з інвалідністю до вищої освіти може забезпечуватися, поміж іншим, шляхом упровадження гнучких навчальних програм, навчання за індивідуальним графіком, дистанційного навчання тощо [8, с.109-110].

Відсторонення людей з інвалідністю стосується їх участі в ринку праці. Для залучення цих людей до пошуку ринку праці мають бути впроваджені такі заходи:

- забезпечення можливості пристосування робочих місць під потреби осіб з інвалідністю (адаптація робочого місця, створення спеціальних робочих місць);

- розвиток гнучких форм зайнятості (надомна праця, гнучкий робочий час тощо);

- забезпечення вільного доступу до загальних програм професійної орієнтації та професійного навчання;

- усунення дискримінації людей з інвалідністю при працевлаштування шляхом ліквідації поділу вакансій на “загальні” та “для інвалідів” [8, с.110].

Перш за все, необхідно з'ясувати такі основні категорії та поняття, які об'єднує соціальний захист населення: “інвалід” та близьких до нього – “особи з інвалідністю”, “особи із функціональними обмеженнями здоров'я”, “люди з особливими потребами”, “люди з обмеженими можливостями” та ін.

Виділяють різні категорії людей із функціональними обмеженнями здоров'я: незрячі і слабкозорі, розумово відсталі, з порушеннями мови, опорно-рухового апарату. Особи, які мають значні проблеми фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, здобувають особливий медичний статус – інвалід.

Термін “інвалід” у перекладі з латинської *invalidus* означає слабкий,

безпомічний, безсилий, важко поранений. Сутність поняття “інвалідність” змінюється залежно від культурних традицій і соціальних умов. Історично поняття “інвалідність” пов’язувалося із поняттями “непрацездатність”, “дефект”, “невиліковно хворий”, тому методичні підходи до аналізу проблеми були в більшості своїй запозичені зі сфери охорони здоров’я [10, с. 204].

У різні історичні епохи термін “інвалід” мав дещо різне значення. Якщо в Х ст. він означав – “не від бога” і викликав презирство суспільства до вказаних людей, то в ХХ ст. його суть – “функціонально недієздатна особа” [Там же].

Ще за часів князя Володимира Святославича серед переліку політичних та церковних людей був список світських людей, які підлягали особливому судочинству, серед них – “каліка”, “хромець”. Людина з вадою розвитку тлумачилась як “каліка”, “хромець”, “сліпець”, про що свідчать пам’ятки давньоруської літератури.

У XVIII – XIX ст. розповсюджується термін “інвалід”, який вживається у значенні “той, що відслужив, заслужений воїн, який непристосований до служби через каліцтво, поранення, старезність” [3].

У ХХ ст. інвалідами називали військовослужбовців, які отримали каліцтва під час війни, захищаючи інтереси держави, тому держава була зобов’язана їх утримувати. З 1930-х рр. термін “інвалід” стали вживати і щодо осіб, які втратили працездатність через хворобу. З 70-х рр. ХХ ст. під інвалідністю стали розуміти стан організму, який характеризується повною чи частковою втратою працездатності, стійкими змінами у функціонуванні організму [3].

Термін “інвалід” превалює у законодавчих документах України. Однак більшість учених, фахівців вважають поняття “інвалід” дискримінаційним, тому у законодавстві можлива заміна терміна “інвалід” більш коректнішим, який би дозволяв розглядати вказану категорію осіб як рівноправних членів соціуму без присвоєння їм певного “особливого статусу” і таких, які потребують юридичного захисту та соціальної підтримки [5].

Аналіз проблем інвалідності науковцями характеризується в межах двох концепцій: соціоцентристської теорії (розвиток особистості розглядається через вивчення суспільства у цілому); антропоцентристської теорії (аналіз психологічних аспектів міжособистісних відносин) [3, с. 57].

Європейські юридичні документи, зокрема документи ООН з 1970-х рр. вживають термін “люди з особливими потребами”. Паралельно вживаються терміни “особи з інвалідністю”, “особи із функціональними обмеженнями здоров’я”, “люди з обмеженими можливостями”.

Отже, люди з особливими потребами – це особи, які мають обмежені можливості, зумовлені фізичними, психологічними, сенсорними і соціальними бар’єрами, що не дають їй змогу легко і повноцінно інтегруватися в суспільство, жити повноцінним життям.

Громадяни з інвалідністю є серед усіх верств населення будь-якого суспільства. Це люди з такими вадами здоров’я, як ураження опорно-рухового апарату та центральної і периферичної нервової системи; психічними

захворюваннями та розумовою відсталістю; ураженнями органів слуху та зору; ураженнями внутрішніх органів; онкологічними захворюваннями.

Кількість осіб з особливими потребами постійно зростає, тому можна говорити про глобальний характер проблеми, адже у світі кожна десята людина має обмежені можливості, це близько 650 млн людей, з них майже 470 млн осіб працездатного віку [7, с. 3].

Зазначимо, що майже половина осіб працездатного віку з них хотіли б працювати, однак тільки незначна частина має таку можливість [1, с.115; 7, с. 3]. 70 % людей з інвалідністю живуть за межею бідності. Звертає увагу на себе той факт, що за даними Організації Об'єднаних Націй у країнах, які розвиваються, 82 % людей з інвалідністю живуть за межею бідності і входять до складу найбільш незахищених та маргіналізованих груп, які, складають 15 – 20 % малозабезпечених людей у цих країнах [9]. Отже, бідність та інвалідність взаємопов'язані. Бідність стає як причиною, так і наслідком інвалідності.

Для України проблема соціального захисту інвалідів є важливою, бо якщо на початку 1990-х рр. загальна чисельність інвалідів в Україні становила близько 3 % усього населення, або 1,5 млн осіб, то в 2008 р. їх чисельність дорівнювала 2,65 млн осіб, у тому числі 122,6 тис. дітей-інвалідів, тобто частка осіб цієї категорії в загальній структурі населення становить 5,3 % усього населення, відповідно їх кількість зросла майже в 1,6 раза [7, с. 3].

Основними причинами інвалідності на всіх рівнях в Україні є: екологічна криза, побутовий травматизм, виробничий травматизм, низький рівень охорони здоров'я населення, зростання рівня хронічних спадкових захворювань, низька ефективність профілактичних заходів та диспансерного спостереження, низький рівень матеріального забезпечення, зубожіння значної частини населення, технологічні катастрофи, автомобільні катастрофи, наслідки військових дій, стихійні лиха, зростання злочинності, відсутність навичок здорового способу життя [3, с. 151].

Збільшення кількості людей з інвалідністю зумовлене суперечливим соціально-економічним розвитком українського суспільства, який знизив рівень життя більшості людей, незадовільним станом системи охорони здоров'я, недостатньою безпекою та охороною праці, низьким рівнем екологічної культури, наявністю різноманітних катаклізмів – природних, екологічних, воєнних, зокрема наслідки Другої світової війни, війн в Афганістані та на інших територіях, Чорнобильської катастрофи [7, с. 3].

Соціальна незахищеність осіб даної категорії посилилася через кризову ситуацію останніх років, зниження рівня благополуччя, соціальних гарантій, але й через деформацію ідеалів, переконань. Становище людей з особливими потребами погіршується також у зв'язку із послабленням державних функцій соціального захисту, посиленням соціальних протиріч. Подібна ситуація може загрожувати “інвалідізацією на рівні держави”.

Важливим принципом демократичного суспільства є забезпечення рівних можливостей для будь-якої особистості, незалежно від віку, статі, соціально-економічного статусу та стану здоров'я людини. Визнання принципу рівних

можливостей по відношенню до людей з інвалідністю означає, що кожна людина має невід'ємне право на життя, навчання, виховання та працевлаштування разом зі своїми ровесниками [4]. Досвід фахівців у сфері соціальних послуг доводить, а емпіричні дослідження підтверджують, що особи з інвалідністю досить часто стикаються зі специфічними проблемами в різних сферах життя, зокрема у сфері освіти, працевлаштування, громадської діяльності, сімейних відносин, побуту та дозвілля, комунікація тощо.

Виникнення бар'єрів також впливає на психологічний стан особистості із функціональними обмеженнями здоров'я та на процеси адаптації й інтеграції. Основними бар'єрами у людей цієї категорії є:

1) просторовий бар'єр – це просторова, транспортна, побутова ізоляція людини з особливими потребами, яка ускладнює становище людей цієї категорії. Для подолання просторового бар'єру необхідно усунути архітектурні перешкоди, що ускладнюють проїзд, доступ і вільне пересування;

2) комунікативний бар'єр – це розлад спілкування, одна з найбільш складних соціальних проблем дітей і молоді з обмеженими можливостями, що є наслідком емоційної захисної самоізоляції. Комунікативний бар'єр породжує мотиваційні, етичні, емоційні труднощі.

Мотиваційні труднощі:

- надмір мотивації (наприклад, “хвилювався і не все сказав, згадав”);
- відсутність мотивації (не хочу розуміти, не цікаво) та ін.

Етичні (моральні) труднощі:

- брак тактовності, толерантності;
- розв'язність, зухвальство;
- плітки, чутки, обман, підлість, непорядність;
- заздрість, необ'єктивність та ін.

Емоційні труднощі:

- неохайний, епатажний зовнішній вигляд;
- зухвалі поза, жести, манери, звички тощо;
- брутальний тон, тональність голосу та ін. [4];

3) бар'єр ділового спілкування породжує проблеми, пов'язані з особливостями здоров'я людей і та людей з функціональними обмеженнями здоров'я, що виникають, коли звертають увагу на ті сторони особистості, які він не усвідомлює або хоче приховати, в нашому випадку – це фізичні вади. Деякі автори при розгляді проблеми соціальної інтеграції осіб з незадовільним станом фізичного здоров'я навіть пропонують запровадити поняття “валеологічна рівність” на позначення сприйняття людини з порушеннями здоров'я як рівної і такої, що має інше світосприйняття, інший стиль життя і особливі потреби [3, с. 150];

4) емоційний бар'єр складається з емоційних реакцій людей і є двостороннім. Тобто, з одного боку, здорові люди можуть виявляти цікавість, глузування, незручності, почуття провини, гіперопіки, страху; з іншого люди особливими потребами можуть чекати на жалість до себе, гіперопіки, можуть обвинуватити когось у своєму дефекті, прагнути до ізоляції тощо [4]. У

зв'язку з цим вчені виявили явище стереотипізації. Виявилось, що стереотипи та упередження походять не лише від непоінформованості, своєрідної “зздрості” представників однієї соціальної групи по відношенню до представників іншої або злості. Вони являють собою побічний продукт процесу мислення, зокрема нашої здатності до категоризації. Більше того, негативні стереотипи щодо людей з особливими потребами або інших соціально незахищених верств населення підкріплюються “ідеєю справедливого світу” – установкою, що здебільшого проявляється на підсвідомому рівні, примушуючи людину вірити в те, що світоустрій в цілому є справедливим, тобто кожна людина якимось чином “zasлужила” або свій успіх та благополуччя, або свої проблеми [1, с. 114].

Таким чином, важливим принципом демократичного суспільства є забезпечення рівних можливостей для будь-якої особистості. Очевидно, що вищеназвані просторовий, комунікативний, емоційний бар'єри та бар'єр ділового спілкування ускладнюють соціальні контакти. І особа з обмеженими можливостями, і його оточення потребують нормалізації емоційних відносин. Нині держава ставить важливе завдання – створення безбар'єрного середовища, що сприятиме підвищенню соціальної адаптації інвалідів і дозволить їм брати активну участь у суспільному житті.

Література:

1. *Белоносова Н. А.* Вирішення проблеми стигматизації за станом фізичного здоров'я: дестигматизація чи управління стигмою / Н. А. Белоносова // Грани : наук.-теоретич. і громад.-політ. альманах. – 2011. – № 1. – С. 113–117.

2. *Гончаров А. В.* Соціальний захист як правова категорія / А. В. Гончаров // Правова держава : історія, сучасність та перспективи формування в Україні : всеукр. наук.-практ. конф., 24 квітня 2009 р., Запоріжжя : у 2 ч. – Запоріжжя, 2009. – Ч. 1. – С. 51–53.

3. *Дікова-Фаворська О.* Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія / О. Дікова-Фаворська. – Житомир, 2009. – 486 с.

4. *Завірюха Л. А.* Оволодіння особистістю засадами толерантності у студентському середовищі / Л. А. Завірюха // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр. – К. : Ун-т “Україна”, 2004. – 448 с.

5. *Козуб І.* До питання про вживання поняття “Інвалід в національному законодавстві” / І. Козуб // Наука молода. – 2009. – С. 123–127.

6. Конституція України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0&c=1>

7. *Кравченко М. В.* Актуальні проблеми соціального захисту інвалідів в Україні [Електронний ресурс] / М. В. Кравченко // Державне управління: теорія та практика. – 2010. – № 2. – Режим доступу : www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10kmvziu.pdf.

8. Національна доповідь “Про становище інвалідів в Україні”

[Електронний ресурс]. – К., 2008. – 217 с. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article.jsessionid=66E488AA523D0FE189AEC1682352A3B5?art_id=84421&cat_id=95432.

9. Праця та зайнятість осіб з інвалідністю в Україні : [національна доповідь]. – К. : НДІ соціально-трудових відносин Мініпраці України, 2009. – 217 с.

10. *Теплова Н. А.* Світовий. Досвід методології та принципів державного управління у сфері адаптації інвалідів / Н. А. Теплова // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 18/19. – С. 203-209.

11. *Фоменко Г. Г.* Особливості соціального захисту працівників в Україні [Електронний ресурс] / Г. Г. Фоменко // Економічні наукові інтернет-конференції. Сучасні тенденції розвитку економічної науки в Україні. Економіка та підприємництво. Менеджмент підприємств та організацій. – Режим доступу : http://www.economy-confer.com.ua/full_article/798/

Надійшла до редколегії 07.06.2013 р.